

ELS PIRINEUS 1936-1938. UNA FRONTERA PERMEABLE¹

Resum

Aquest article vol ser una aproximació històrica a l'exili pirinenc de 1936 que s'esdevé a Catalunya durant la Guerra Civil Espanyola (1936-1939). Els Pirineus, geografia d'aquest exili, esdevenen al llarg de la guerra civil un escenari de diferents èxodes que el dramatisme de l'exili republicà de 1939 ha eclipsat. L'exili pirinenc de 1936, el d'aquelles persones refractàries a la República que fugen de la rereguarda catalana, té un pes específic important dins de la història de la Guerra Civil que cal valorar. A través dels passos fronterers menys practicables i/o mancats de vigilància els Pirineus esdevenen una frontera física i política per on passen milers de pròfugs i desertors de la República, sols o en cordades més o menys nombroses, escenificant així la fractura ocasionada per la guerra en el conjunt de la societat. L'anàlisi d'aquest «exil provisoire» —així és com l'ha anomenat Bartolomé Bennassar— contempla la proposta de diferents tipologies de refugiats caracteritzats per les motivacions que els empenyen a creuar la frontera terrestre amb França o Andorra. Alhora, se segueix el recorregut d'aquests individus lluny de Catalunya, a cavall del refugi a França i del voluntariat sota la bandera bicolor de l'exèrcit de Franco. El treball es clou amb la imatge clau de l'escenari d'aquest exili, els Pirineus, a través de la descripció dels passos fronterers emprats per escapar de la Catalunya republicana.

Paraules clau: Guerra Civil, exili, dretes, Pirineus, França, Andorra.

Jordi Esteve Rubió
Coromina
Universitat de Girona

Abstract

This article tries to be a historical approximation to the Pyrenean exile of 1936 which took place in Catalonia during the Spanish Civil War (1936-1939). The Pyrenees, set of this exile, became throughout the Civil War a scenery of different exodus which has been eclipsed by the republican exile of 1939. The Pyrenean exile of 1936, the one of those people opposed to the Republic who escape from the Catalan rearguard, has a big influence on the history of the Civil War which must be taken into account. Through the most difficult ways and/or lack of surveillance, the Pyrenees become a physical and political border through where thousands of fugitives and deserters of the republic travel, alone or in groups, more or less numerous, representing the break caused by the war in all the society. The analysis of this «exil provisoire» —as it is called by Bartolomé Bennassar— studies the proposal

of different typologies of refugees characterized by the motivation which made them cross the land border in France or Andorra. At the same time, the journey of these people away from Catalonia is followed, between the shelter in France and the volunteers under the two-coloured flag of Franco's army. The work is closed with the key image of the scenery of this exile, the Pyrenees, with the description of the border ways used to escape from the republican Catalonia.

Key words: Civil War, exile, right parties, Pyrenees, France, Andorra.

Els Pirineus —aquesta serralada muntanyosa que Jacint Verdaguer descrivia a *Canigó* comparant-la amb les grans branques d'un arbre ajagut— es dreçà durant els anys de la Guerra Civil com una immensa barrera que desafiava l'habilitat d'aquells qui desitjaven franquejar-la per fugir d'un territori, el català, sotmès a l'arbitrarietat de la revolució. Els uns a la recerca de refugi i d'altres per unir-se a un oponent tant o més *ensangonat* —usant el terme emprat per Arthur Koestler en la seva primera aproximació a la Guerra Civil: *L'Espagne ensanglantée*.

La serralada pirinenca va ésser escenari de combats en diferents etapes del conflicte, emperò per damunt de tot actuà com a via de fugida cap a França i Andorra. Des del 19 de juliol de 1936, dia en què el cop d'estat es va estendre, amb resultats irregulars, per tot el territori espanyol, els partícips de la insurrecció emprengueren la fugida a través dels Pirineus en aquells territoris fronterers on la rebel·lió havia fracassat; tal és el cas de Catalunya.² A partir d'aquesta data tan primerenca s'inicia un flux multilateral on persones amb motivacions diverses i en moltes ocasions oposades, faran dels Pirineus una de les principals vies de fugida però també d'accés a Espanya per qualsevol de les dues zones confrontades. Els membres civils i militars compromesos amb el cop d'estat, els religiosos, la gent d'ordre, els desertors de l'exèrcit republicà i també altres grups de ciutadans en risc a causa de la violència revolucionària compartiran el pas dels Pirineus amb els republicans, els refugiats de guerra que fugiren davant l'avenç de les tropes «nacionals» al front del nord i, nogensmenys, amb els brigadistes internacionals que volien unir-se a la causa republicana. La simultaneïtat d'aquests èxodes causà situacions torbadores i inesperades. Tal és el cas que narra Martí de Riquer en el seu diari de guerra:

Cap a mitjanit, a Tolosa de Llenguadoc, el tren es creuà amb un altre que viatjava en direcció contrària amb fugits de la zona franquista. Els vagons quedaren encarats durant uns minuts, amb gendarmes al mig que els separaven, i, en aquells breus moments, els d'un tren i els de l'altre aprofitaren per insultar-se a través de les finestres. Uns bascos amb boina cantaven *La Internacional* i uns falangistes els replicaven entonant el *Cara al sol*.³

En aquest article, però, ens volem concentrar exclusivament en l'exili que en procedència del territori català es dirigeix cap a França a través de la serralada pirinenca, excepció feta dels súbdits estrangers repatriats pels seus països respectius. Es tracta, essencialment per bé que no en exclusiva, de l'anomenat «exili de la gent d'ordre» malgrat que enmig de la massa de refugiats polítics provinents de la dreta tradicional sorgeixen, com veurem, desertors de l'exèrcit republicà, republicans i emigrants econòmics.

1. L'exili de 1936 al Pirineu català

Contràriament a l'exili emprès amb vaixell des dels ports de Barcelona i Tarragona, l'exili pirinenc, així com el reduït exili amb avió, resta un tema per explorar que ara per ara només ha rebut contribucions de caràcter regional, centrades en un territori o grup de refugiats concret.⁴

Establir una perspectiva global de l'èxode de 1936 —terme que s'imposa per oposició al gran *exili* republicà de 1939— presenta certes dificultats. La més important és l'origen d'aquest exili; el detonant que condueix milers de persones a expatriar-se i, sovint, al front de guerra advers. Si inicialment hom pot pensar en l'existència d'una sola causa o detonant singularitzat per a la repressió en zona republicana, una mirada de detall fa difícil parlar d'un únic argument, car els estudis de cas dibuixen un escenari d'una major complexitat que beu de motivacions diverses i canviants que es recolzen tant sobre el propi esdevenir de la guerra com damunt de situacions personals i familiars específiques. El pes desigual de les causes de l'exili en cadascun dels seus protagonistes fa que la seva definició tipològica esdevingui més intricada. Malgrat tot, i prenent com a base els elements externs més desvinculats de les situacions particulars, proposem les categories següents.

1.1. Els actors del cop d'estat

Formarien part d'un primer grup d'exiliats els partícips en la revolta armada. És a dir, els militars rebels i els civils integrants de les partides armades disposades a aixecar-se en contra de la legalitat democràtica el 19 de juliol de 1936.⁵ Militars i civils rebels, davant de les seves clares implicacions amb la rebel·lió, es trobaven en risc extrem dins del territori republicà. Per tant, no feren falta massa raons de més per justificar la seva fugida. Un dels fugitius més destacats va ser el comandant de la Guàrdia Civil de Girona, Felipe Moragriga.⁶ A la comarca de la Garrotxa, on els carlistes estaven preparats per a la sublevació, també s'ha pogut registrar la fugida d'alguns insurrectes. Malgrat tot, la majoria de militars que donaren suport a la Unión Militar Española (UME) foren detinguts i empresonats. De fet, 61 militars revoltats de les guarnicions de Figueres i Girona serien traslladats al vaixell

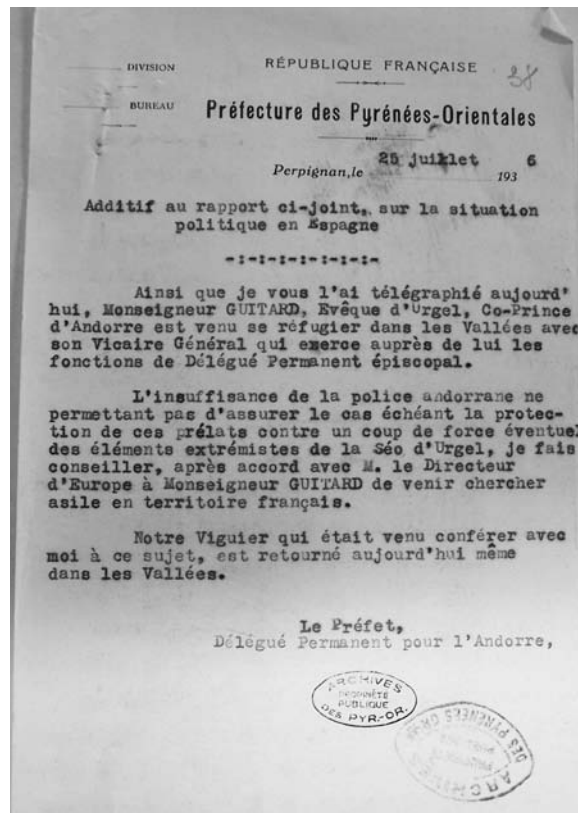
presó *Uruguay*.⁷ Finalment, una minoria de revoltats s'integrà dins la cinquena columna, realitzant serveis com l'evasió de pròfugs cap a França. Carlos Cava de Llano cita en aquest sentit l'actuació de Lluís Canosa, que va estructurar el grup clandestí «Luis Ocharán» i va passar catorze vegades la frontera abans de ser detingut. Un altre destacat quintacolumnista fou Álvaro de Malibrán.⁸ En aquestes tasques de salvament també s'hi compten alguns membres d'Estat Català, si bé la major part de les vegades actuaren per un profit econòmic.

1.2. La gent d'ordre

Segonament, hem de situar aquell grup de ciutadans caracteritzat per la seva integració en les forces polítiques que donaven suport als militars insurrectes i, és clar, amb l'Església catòlica, que va erigir-se com una de les principals damnificades de la revolució desencadenada per la revolta armada.⁹ Els límits d'aquest grup, però, es dilueixen dins d'una amalgama de perfils massa vegades difícils de discernir. Amb tot, sembla que són les personalitats públiques més rellevants del Front d'Ordre les que emprenen la fugida en primer lloc juntament amb la comunitat eclesiàstica. De fet, Albert Manent constata que a mitjan agost de 1936 tots els membres de la Comissió d'Acció Política de la Lliga Catalana ja havien escapat de Catalunya, per bé que segons apunta Borja de Riquer el risc causat per l'afiliació política era relatiu, atès que «la major part dels assassinats foren, tal vegada, motivats més per la condició d'empresaris, de rics propietaris o de dirigents d'associacions patronals, que no pas per la militància a la Lliga».¹⁰ La majoria de prohoms de la Lliga escaparen amb vaixells des del port de Barcelona mitjançant els passaports expedits per la Generalitat, però alguns també franquejaren els Pirineus de manera més o menys clandestina, com Lluís Puig de la Bellacasa, que fugí amb cotxe amb l'ajuda de l'alcalde de Portbou. En referència al clergat, ens interessen especialment els salvaments dels bisbes de la Seu d'Urgell i de Solsona pel fet que tenen com a escenari els Pirineus. El bisbe Guitart de la Seu obtingué l'autorització per passar la frontera de la Farga de Moles escortat per dos policies i un milicià gràcies a la seva condició de copríncep d'Andorra. El Dr. Valentí Comellas, bisbe de Solsona, fou expulsat de la seva diòcesi —segons un informe del prefecte dels Pirineus Orientals— per milícies de la FAI, però pogué arribar legalment fins al bisbat d'Urgell des d'on entrà a Andorra amb l'ajuda de Francesc Viadiu, delegat d'Ordre Públic de la Generalitat a Lleida. Més tard, ambdós s'acolliren a l'hospitalitat de les autoritats franceses que veien en perill la seva seguretat si restaven en territori andorrà.¹¹

1.3. Republicans

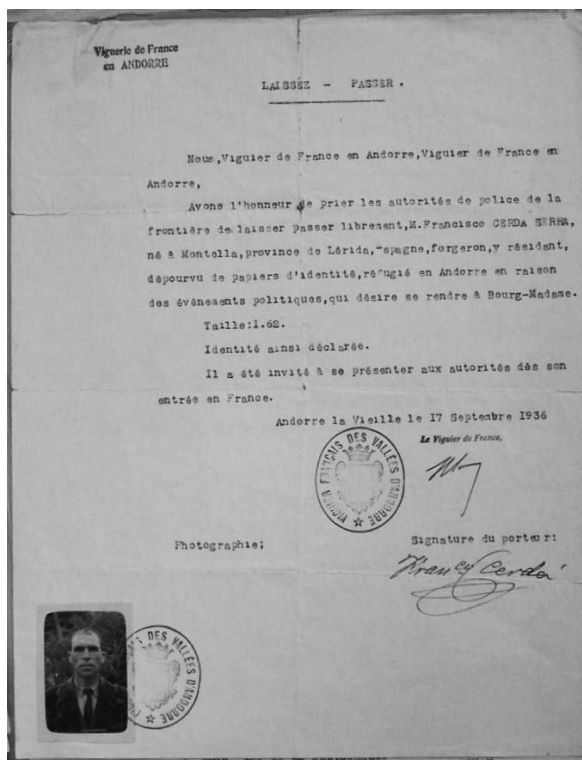
En un tercer grup i per paradoxal que pugui semblar s'hi compten algunes autoritats fidels a la República, les quals van veure's empeses a l'exili afectades com la dreta pel terror revolucionari. A causa del desordre que regnava a la Catalunya republicana, la Generalitat no va

Nota del prefecte dels Pirineus Orientals informant de l'entrada a Andorra de Justí Guitart i Vilardebó, bisbe d'Urgell i copríncep d'Andorra. 25 de juliol de 1936. (Procedència: Arxiu Departamental dels Pirineus Orientals [ADPO])

poder garantir la seguretat d'alguns personatges públics del país que, per bé que fidels a la República i a Catalunya, es veieren perseguits per la seva actuació, sovint vinculada a l'assistència humanitària i al salvament de molts perseguits, si bé també podien veure's afectats per la simple aleatorietat de l'actuació de les milícies armades. És davant d'aquestes circumstàncies que emprengueren el camí de l'exili homes tan destacats com Joan Casanovas, president del Parlament de Catalunya, Josep Maria Espanya, conseller de Governació, Ventura Gassol, conseller de Cultura, Frederic Escofet, comissari general d'Ordre Públic o Santiago Gubern, president del Tribunal de Cassació, el qual arribà a França amb tren gràcies a una autorització facilitada pel mateix Companys. Respecte a Frederic Escofet, val a dir que tornaria a Catalunya després dels fets de maig de 1937 per incorporar-se al front.¹² El diari francès *L'Indépendant* aporta un altre exemple assenyalant el pas per Narbona el 21 d'agost de 1936 de Claudi Ametlla, diputat a Corts pel Front Popular i antic governador civil de Girona (1932) i de Barcelona (1933).¹³ Ametlla no tornaria a Catalunya fins al 1948,

Laissez-passer del
veguer de França a
Andorra a favor de
Francesc Cerdà Serra,
refugiat espanyol
procedent de Montellà
(Lleida). (Procedència:
Arxiu Departamental
dels Pirineus
Orientals)

convertint-se així en un refugiat ben particular, puix que durant la guerra fugí del territori republicà i, davant del final de les hostilitats defugí l'Espanya franquista dibuixant una trajectòria alternativa a la del regionalisme, que emprengué el camí de retorn a Catalunya amb el silenci com a únic recurs i la metàfora de la «falsa ruta dels regionalistes catalans» com a clau de volta de l'actuació de la Lliga Catalana durant la Segona República.¹⁴

1.4. Desertors

Una quarta categoria estaria constituïda pels desertors de l'exèrcit republicà. Independentment de la ideologia que identifica els soldats de quintes, aquests constitueixen un col·lectiu nombrós i amb característiques particulars. Com que la seva motivació principal és evitar la mobilització amb l'exèrcit republicà el seu perfil ideològic resta ambivalent. A més a més, les raons que exhorten a la deserció poden anar acompanyades d'un refús ideològic per la lluita al costat de la República, però també es poden considerar d'altres motius com el simple rebuig a la lluita armada. Amb tot, un bon nombre d'aquests desertors acabaran engruixint, de grat o per força, els efectius de l'exèrcit franquista.¹⁵ A fi d'il·lustrar amb

exemples concrets les particularitats d'aquest grup, són útils les informacions que el consolat de Tarbes dirigeix a l'ambaixada espanyola de París. En un comunicat del 17 de novembre de 1937 Hilario Tejero, cònsol d'Espanya a Tarba, esgrimeix l'itinerari i les intencions d'alguns desertors arribats a França. Entre aquests trobem Heliodoro Blasco Querol, soldat de la Brigada 72 natural de Terrassa, el qual sol·licita quedar-se a França (Rouvenac, Aude) a casa del seu oncle Mariano Querol. Aquest cas no és una excepció, car són diversos els desertors que intenten evitar el retorn a qualsevulla de les fronteres espanyoles.¹⁶ Malauradament aquests exemples resten incomplets per la manca de dades dels desertors que decideixen entrar a Espanya per Hendaia, perquè la seva qualitat de refugiats polítics atorgada per les autoritats franceses fa que aquestes darreres es neguin a facilitar-ne les dades personals. És a través d'altres fonts com els processos verbals fets per les autoritats franceses que podem ressenyar els refugiats polítics que demanen ser repatriats a Hendaia per combatre amb l'exèrcit «nacional». En aquest cas les declaracions dels desertors no deixen lloc a dubtes. El 10 d'octubre de 1937 dos veïns d'Espolla són descoberts al pic de la Calma de Banyuls per una patrulla mòbil a qui declaren ser refugiats polítics: «Nous avons quitté l'Espagne pour ne pas combattre dans les rangs gouvernementaux.» En el mateix informe la gendarmeria fa constar que seran expulsats cap a l'Espanya «nacionalista» per la frontera d'Hendaia.¹⁷

1.5. Emigrants econòmics

Aquí s'integren aquelles persones que emprenen l'exili per causes essencialment econòmiques però que tenen el seu origen en l'esclat de la guerra. La situació derivada de la Guerra Civil ocasionà un notable deteriorament de l'aprovisionament alimentari, un augment més que substancial del preu dels productes de primera necessitat i un descens notable dels recursos de les famílies. Per tot plegat són nombroses les persones i les famílies que decideixen traslladar-se a França a la recerca d'unes millors condicions de vida. Ara bé, hom es pot demanar com es poden distingir els emigrants econòmics dels exilis polítics. Aquesta diferenciació s'ha pogut establir gràcies a la declaració feta pels propis exiliats a les autoritats del país d'acollida, de manera que el motiu de la seva fugida queda registrat en els processos verbals als quals són sotmesos. En un dels molts exemples recollits Domingo Granell, de Barcelona, i Remedios Mira, la seva muller, són interpel·lats a Arles per la gendarmeria francesa. Després de ser interrogats pel motiu de la seva entrada clandestina a França declaren que «c'est la famine qui nous a obligés à quitter notre pays». Més representatiu, fins i tot, és l'exemple d'Emili Freixes, natural de Canet d'Adri i llenyataire de professió. Després de ser interpel·lat al pla de la Muga declara: «Je ne suis pas réfugié politique et [je] viens en France pour y chercher du travail.»¹⁸

1.6. Refugiats de guerra

En darrer lloc i en lligam amb el grup anterior caldria situar les poblacions de les regions frontereres que a causa dels bombardejos de l'aviació i la marina «nacionals» es veuen obligats, per garantir la seva seguretat, a franquejar la frontera. El paradigma d'aquesta situació és Portbou, vila sotmesa a nombrosos bombardejos tant de l'aviació com de la flota rebel. La conseqüència directa d'aquests bombardejos era l'arribada de desenes de persones a Cervera de la Marenda a través del túnel internacional que uneix ambdues poblacions. Davant d'aquesta situació, el 16 de desembre de 1936, l'alcalde de Cervera publicà un avís instant els vilatans a acollir els seus veïns amb hospitalitat: «La population est invitée à recevoir avec sympathie les réfugiés espagnols. Les chefs de ménage sont priés de bien vouloir passer à la Mairie pour indiquer le nombre de réfugiés qu'ils peuvent recevoir. Les maisons qui ne feront pas de déclarations seront réquisitionnées le cas échéant.»¹⁹

En suma, l'heterogeneïtat de l'èxode de 1936 que aquí s'exposa contrasta amb d'altres visions més homogeneïtzadores;²⁰ però això en cap cas no ha de restar importància a l'adscripció majoritària d'aquests exiliats a la «causa nacional».²¹ De fet, Borja de Riquer avalua en 20.000 el nombre de catalans que lluitaren en l'exèrcit franquista, mentre que Rubèn Doll-Petit considera que els «catalans de Burgos» podrien arribar als 50.000. Aquestes xifres, per bé que no han estat objecte d'un estudi de fons, donen una bona mesura de quin fou el destí —usant el terme emprat per Albert Manent— de tots els *salvats de la revolució*.²²

2. La «frontera» pirinenca en temps de guerra

Els Pirineus han estat des de fa mil·lennis una terra de pas per on han transitat persones i mercaderies pels camins menys costeruts, com és el cas del Pertús, per on en època romana passava la Via Augusta. Durant la Guerra Civil, però, la situació s'inverteix i els punts més freqüentats esdevenen les zones a evitar per raó de l'estricta vigilància a la qual estaven sotmesos. És per això que els camins de muntanya més escarpats i inhòspits es constituïren en importants punts de pas de desertors.

2.1. La vigilància fronterera als dos vessants dels Pirineus

Des de l'inici de les hostilitats el juliol de 1936 els camins més practicables foren sotmesos a una estricta vigilància per part de les autoritats republicanes, ja molt superiors en nombre a les franceses abans de la guerra. En un informe del prefecte dels Pirineus Orientals, François Taviani, es descriu com els membres del comitè antifeixista de Portbou van prendre el control del pas fronterer. Així mateix, s'explica com el personal de la comissaria de Portbou (14 inspectors i 14 guàrdies fronterers) exercia una vigilància molt activa en tota la

zona fronterera assistit per carrabiners i membres del cos de la Guàrdia Civil. Per exemplificar la situació el prefecte comenta que fins al 8 d'agost de 1936 només 4 refugiats polítics bons coneixedors del territori havien pogut escapar als controls passant pels senders de muntanya propers al coll de Banyuls. Dues anotacions finals s'afegeixen a l'informe: d'una banda la constatació que no es lliuren passaports a cap ciutadà espanyol i, de l'altra, que l'entrada en territori espanyol està prohibida als estrangers.²³ Aquest document, limitat a la zona de Portbou, no deixa d'il·lustrar una situació que es repetia en totes les poblacions limítrofes amb França, ens referim a la mobilització de civils en els controls fronterers. En aquest mateix sentit s'exclama François Taviani en un altre informe referint-se al baix nombre de refugiats arribats al seu departament entre el 19 i el 23 de juliol: «Le nombre des réfugiés politiques arrivés dans mon département est insignifiant. Cela tient, ainsi que je vous l'ai déjà écrit, à la sévère surveillance organisée sur la frontière par les éléments civils espagnols.»²⁴ A Puigcerdà els anarquistes mantindran el seu règim de terror fins a les darreries d'abril de 1937, quan la Generalitat acabarà amb el seu domini i instal·larà una companyia de 120 carrabiners per assegurar la frontera a més d'altres companyies en pobles veïns, entre els quals Ripoll era l'indret on l'acumulació de forces era més important. Malgrat l'estricta vigilància exercida per les milícies, a partir de l'agost els informes de la prefectura de Perpinyà ressenyaran un augment gradual del nombre de refugiats en paral·lel a una creixent preocupació per la situació d'aquests espanyols en un territori on ja hi ha una colònia espanyola propera a les 50.000 persones. Aquest progressiu augment de l'arribada de refugiats evidencia la creixent freqüentació dels senders pirinencs menys controlats; camins fins aleshores només utilitzats per carboners, llenyataires i alguns contrabandistes.

L'augment del nombre de refugiats espanyols condueix els ministres de l'Interior i de la Defensa Nacional a acordar la creació, l'agost de 1936, de 20 brigades especials de la gendarmeria per incrementar la seguretat a la frontera espanyola. Cinc d'aquestes brigades són destinades als Pirineus Orientals en els següents municipis: Banyuls de la Marenda, Sallagosa, Morellàs, Portè i Sureda.²⁵ Amb aquest desplegament es pretén reforçar la vigilància i, a més a més, establir controls en zones que ja fos pel poc trànsit que hi transcorria o per la manca d'efectius havien quedat al marge d'un control efectiu. És així com la tasca principal de la brigada de Banyuls tindrà com a missió principal la cobertura de la regió de Cervera fins a Argelers, fent especial atenció als colls de Banyuls i de la Massana, de poca freqüentació. A Sallagosa l'objectiu és cobrir la regió fronterera dels colls de Noufonts i Núria, de molt difícil accés durant l'hivern, les valls de l'alt Segre i l'Er així com la frontera est i oest de Llívia. A la brigada de Morellàs se li assignà el control del territori comprès entre el Voló i els Banys d'Arles amb especial atenció al coll del Pertús, el més transitat, però també les zones de Riunoguers, les Illes i les valls de Reiners i Mondony, de difícil accés. A Portè el límit de vigilància anava de la Tor de Querol fins al departament limítrof

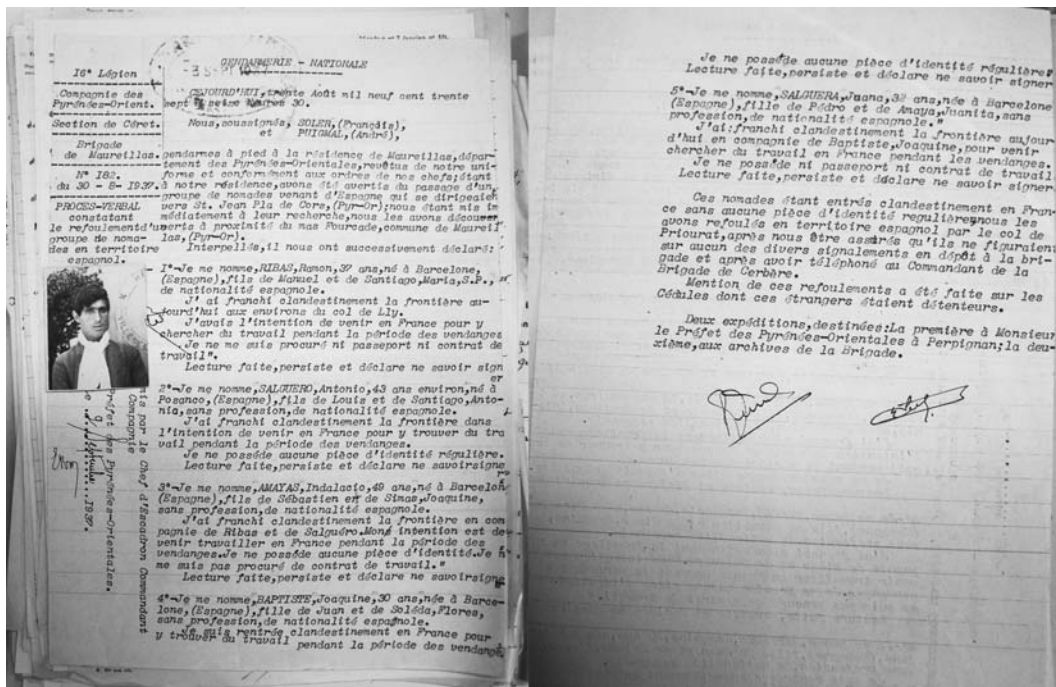
de l'Arieja, amb especial atenció a Porta-Pas de la Casa i l'alta vall de l'Arieja. Finalment, a Sureda s'assignà el control de la regió compresa entre Argelers i el Voló on s'integra la regió de les Alberes i coll de l'Ullat on el trànsit hi era gairebé nul abans de la guerra.²⁶

2.2. La política francesa davant dels refugiats espanyols

L'objectiu d'aquestes brigades i de les ja existents no era tant el d'evitar l'entrada de refugiats en territori francès sinó el d'identificar *sur place* tots els individus que franquegessin la frontera clandestinament. Una vegada identificats i en funció de la seva declaració i de la normativa vigent serien expulsats de nou o bé se'ls facilitaria un *laissez-passer* o, en dar-rera instància, un permís temporal de residència. Pel que fa als permisos de treball, aquests estaven regulats en origen per la llei del 10 d'agost de 1932 referent a la mà d'obra estrangera.²⁷ Les mesures aplicades als refugiats foren, doncs, canviants en funció dels fluxos migratoris, però també de la política interna. Segons Josep M. Borràs Llop, «se admitió la afluència de refugiados, pero siempre se trató de contenerla, de impedir su fijación en las regiones fronterizas, y de reducirla mediante las repatriaciones». De fet, aquests elements —admissió, allunyament de les zones frontereres i repatriament— caracteritzen prou bé la política del Ministeri de l'Interior francès davant dels refugiats espanyols. En general, les autoritats gal·les van incentivar els retorns a Espanya, sobretot quan es tractava d'homes «appelés sous le drapeau», és a dir, els compresos entre els 18 i els 48 anys. Dones, infants i ancians tingueren més facilitats per residir a França, i també aquells que disposaven de béns suficients per mantenir-se sense l'ajuda del govern francès. Així mateix, l'ambivalència de l'Elisi enfront dels refugiats espanyols féu que en determinats moments s'establissin camps de refugiats polítics i desertors. Les restriccions, però, anaren en augment des de l'agost de 1936, quan es prohibeix la residència dels refugiats en els departaments fronterers malgrat certes excepcions. L'octubre de 1937 es va procedir al repatriament de tots els refugiats espanyols a càrrec de l'Estat. Aquestes mesures s'alleugeriren a començament de 1938 per reforçar-se de nou abans de la gran onada de refugiats de 1939.²⁸ Així, la política de repatriacions iniciada pel govern francès i l'evolució de la guerra en favor de les tropes del general Franco feren augmentar i molt el nombre de refugiats que una vegada a França decidiren reincorporar-se a Espanya per Irun.

2.3. Els passos fronterers

Un pla per a l'augment de la vigilància fronterera anterior a la Guerra Civil i elaborat per la prefectura dels Pirineus Orientals descrivia els colls de muntanya següents com els de més difícil accés i menor freqüència de pas: coll de Terrers, coll de la Massana, coll de l'Estaca, coll de l'Orri, coll de l'Ullat, coll de Panissars, coll de Malrem, coll de Vernadell, coll de Mentet i portella de Mentet i coll d'Eina.²⁹ Fàcilment, doncs, aquests passos de muntanya

Procès verbal contra cinc espanyols que han entrat clandestinament a França pel coll de Lli amb la intenció de treballar a la verema i que han estat expulsats pel coll del Priorat. (Procedència: ADPO)

pogueren esdevenir els camins més utilitzats pel pas clandestí de la frontera però precisament el caràcter clandestí de la fugida fa molt difícil establir quins eren els punts de passatge més freqüentats. En referència a la comarca de la Garrotxa, d'on s'exiliaren no menys de 700 persones, tots els testimonis orals entrevistats manifesten que el camí més emprat pels desertors era el del coll de Malrem, que comunica Rocabrúna amb el poble francès de la Menera, al Vallespir.³⁰ Així mateix, resseguint la premsa perpinyanesa es troben regularment informacions sobre l'arribada de refugiats a la Menera, però el dubte plana sobre la veracitat de les informacions, car avui sabem que Madame Coste, una de les informadores de *L'Indépendant*, exagerava notablement el nombre de refugiats que arribaven a sòl francès a fi de vendre les seves notes de premsa.³¹ Aquesta situació posa en dubte altres notícies sorprenents publicades a *L'Indépendant* i en alguns casos citades per historiadors, com l'arribada a Andorra d'una sola cordada de 300 fugitius.³²

Més enllà de les xifres, testimonis orals i escrits permeten reconstruir els camins i les vicissituds d'un trajecte ple d'adversitats. La majoria de les expedicions eren confiades a un guia, però també hi havia qui s'aventurava en solitari, com Jaume Rius,³³ un agricultor olotí o Miquel Tarrés, un torner d'Anglès que franquejà la frontera per l'alta Garrotxa acompanyat

Telegrama del comissari especial de Sant Llorenç de Cerdans notificant l'expulsió pel coll de Riumajor de tres joves insubmisos espanyols que intentaven cercar feina a les masies properes a la frontera. (Procedència: ADPO)

nyat d'una brúixola de fabricació casolana i un revòlver.³⁴ La nit, companya habitual dels fugitius, feia el trajecte penós, provocant no poques desorientacions però les situacions més greus venien provocades, junt amb el perill d'un encontre amb els carrabiners, per la fatiga i el fred d'una caminada que sovint durava tres nits. Lluís Pijuan, religiós franciscà, explica com el fred l'immobilitzà al port d'Orla i calgué colpejar-lo durament amb un bastó per reactivar-li la circulació de les cames.³⁵

3. Conclusió

Aquesta modesta aproximació a l'exili pirinenc de 1936 ens ha permès d'oferir una proposta descriptiva de les persones que emprenen la fugida per les rutes dels Pirineus cap a França i Andorra, i també els diversos motius que les impulsaren cap a aquest exili. L'estudi dels individus ha donat pas a l'espai, remarcable, dels Pirineus com a geografia de l'exili. Per aquesta Garrotxa s'aventuraren milers de refugiats entre 1936 i 1938. El viatge, però, no s'acabava a l'altre costat de la frontera, sinó que França i Andorra moltes vegades no foren més que un lloc de pas per a un destí més llunyà: l'«Espanya nacional.»

En conclusió, en un temps en què els Pirineus responien més que mai al sentit més literal del terme «frontera», en tant que barrera, la pressió dels esdeveniments bèl·lics i la situació revolucionària que es vivia a Catalunya transformaren la frontera pirinenca en una via clandestina de connexió camí de l'exili.

Notes

- 1 Article realitzat amb el suport del Comissionat per a Universitats i Recerca del Departament d'Innovació, Universitats i Empresa de la Generalitat de Catalunya i del Fons Social Europeu. Aquest article té com a punt de partida una tesi doctoral en curs sobre l'exili de 1936 inscrita a la Universitat de Girona i dirigida per Àngel Duarte i Jordi Canal i el treball de DEA presentat a la UdG l'any 2008 sota el títol: *Exilis oblidats de la Guerra Civil. L'ofensiva pel poder de pròfugs i fugitiu de l'Espanya republicana després de l'entrada de les tropes franquistes a Olot*.
- 2 L'èxode dels sollevats pot anticipar-se al cop d'estat i així ho prova Àngel Duarte a través del testimoni del dirigent socialista basc Julián Zugazagoitia. Vegeu Àngel DUARTE (2007), «El exilio de los monárquicos y las derechas en el 36», *Exilios. Los éxodos políticos en la historia de España. Siglos xv-xx* (Jordi Canal ed.), Madrid, Sílex. Aquesta fugida premonitòria testimonia les prevencions de líders com José María Gil Robles que malgrat no formar part del grup de conspiradors, i en contra de les tesis de Miguel A. Ardid i Javier Castro-Villacañas, estava al corrent del cop d'estat i fins i tot hi havia destinat fons procedents de la Confederación Española de Derechos Autónomos (CEDA). Vegeu Hugh THOMAS (1980), *La Guerra Civil Española*, vol.1, Madrid, Urbión, p. 324. Així mateix, el consolat d'Alemanya a Barcelona també s'anticipà als fets repatriant bona part dels seus súbdits en vaixell el 14 de juliol de 1936. Vegeu Rubèn DOLL-PETIT (2003), *Els «catalans de Gènova». Història de l'èxode i l'adhesió d'una classe dirigent en temps de guerra*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- 3 Cristina GATELL i Glòria SOLER (2008), *Martí de Riquer. Viure la literatura*, Barcelona, La Magrana, p. 130.
- 4 Respecte a l'exili marítim vegeu Albert MANENT (1999), *De 1936 a 1975. Estudis sobre la Guerra Civil i el Franquisme*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Rubèn DOLL-PETIT (2003). Respecte a l'exili aeri, la informació del diari francès *L'Indépendant* de 21 d'agost de 1936 demostraria una certa regularitat en el salvament de refugiats espanyols a través de la companyia Air France. Respecte a l'exili pirinenc cal destacar, entre d'altres, els treballs de Francesc BADIA (1997), «El refugi de clergues i religiosos a Andorra durant la persecució de 1936-1939», *Anuari 1992-1993 de la Societat d'Estudis d'Història Eclesiàstica Moderna i Contemporània de Catalunya*, Diputació de Tarragona, p. 171-221, i Tura ROURA (1986), *La meua Història de la Guerra a Olot*, Olot, Impremta Aubert.
- 5 Respecte a les partides de civils armats vegeu Robert VALLVERDÚ (2008), *El carlisme català durant la Segona República Espanyola (1931-1936). Anàlisi d'una política estructural*, Barcelona, Edicions de l'Abadia de Montserrat.
- 6 Per a Felipe Moragriega vegeu Manel RISQUES (2007), «Memoria democrática en la Guardia Civil. Pedro Garrido Martínez», *Hispania Nova*, 7.
- 7 Archives Départementales des Pyrénées Orientales (ADPO), 4M 413, «Rapport sur la situation politique et économique dans la région espagnole du secteur de Cerdagne et à Barcelone» emès pel comissari especial de Cervera de la Marendia.
- 8 Carles CAVA DE LLANO (1975), *La aportación de los catalanes a la guerra de liberación y a la paz española*, Madrid, Ediciones del Movimiento. Carlos Cava de Llano i Pinto nasqué a Lleida, on cursà la carrera d'enginyer industrial. Els seus primers contactes amb la política l'aproparen a la Falange Española de Primo de Rivera. Durant la guerra fugí pel Pirineu per després incorporar-se a la «zona nacional» i ser mobilitzat dins la IV División de Navarra. Després de la guerra ocupà diferents càrrecs dins del règim, entre els quals destaquen el de Jefe Local del Movimiento de Barcelona, Jefe Nacional del Sindicato de Agua, Gas y Electricidad i el de Procurador en Cortes.

- 9 Sobre l'arribada de capellans exiliats als Pirineus Orientals vegeu Michel CADÉ (1991), «Le clergé roussillonnais face à la Guerre d'Espagne», *Les Français et la Guerre d'Espagne* (Jean Sagnes et Sylvie Caucanas eds.), *Actes du colloque de Perpignan*, CREPF, Universitat de Perpinyà.
- 10 Borja de RIQUER (1996). L'últim Cambó (1936-1947). La dreta catalanista davant la guerra civil i el primer franquisme, Vic, Eumo.
- 11 ADPO, 4M 413, 25 de juliol de 1936, Additif au rapport sur la situation politique en Espagne.
- 12 Albert MANENT (1999), p. 30-31
- 13 *L'Indépendant*, 21 d'agost de 1938. Segons Rubèn Doll-Petit, Claudi Ametlla havia pogut sortir de Catalunya, com tants d'altres, protegit pel consolat francès de Barcelona. Vegeu Rubèn DOLL-PETIT (2003), p. 44.
- 14 Francesc VILANOVA VILA-ABADAL (1996), «1939. La “falsa ruta” de los regionalistas catalanes», *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie V, Hª Contemporánea, t. 9, p. 189-205.
- 15 Treballs com els de Salvador Nonell Brú i Josep Fontana han tendit a considerar els desertors com a partidaris del bàndol contrari, limitant així el nombre de refractaris a la lluita armada. Aquests treballs han obviat factors tan importants com les expulsions de refugiats que practica l'Estat francès des de l'octubre de 1937. Vegeu: Salvador NONELL BRU (1992), *El laureado tercio de Requetés de Nuestra Señora de Montserrat*, Barcelona; i Josep Maria FONTANA (1977), *Los catalanes en la guerra de España*, Barcelona, Acerba.
- 16 AGA, (10) 54/11043
- 17 ADPO, 4M 751
- 18 ADPO, 4M 751
- 19 ADPO, 4M 413
- 20 Josep M. FONTANA TARRATS (1977)
- 21 Joan M. THOMÀS (1995), «Falangistes i carlins catalans a la “zona nacional” durant la Guerra Civil (1936-1939)», *Recerques*, 31, p. 7-18.
- 22 Borja de RIQUER (1989), «Burgos 1937. Divergències polítiques entre falangistes i carlins catalans», dins *Haciendo Historia, Homenaje al prof. Carlos Seco*, Madrid, Eds. Universidad Complutense, i Rubèn DOLL-PETIT (2003), p. 39.
- 23 ADPO, 4M 414
- 24 ADPO, 4M 414. «El nombre de refugiats polítics que han arribat al meu departament és insignificant. Això és degut, com ja us havia comentat, a la severa vigilància organitzada a la zona fronterera pels elements civils espanyols.»
- 25 ADPO, 4M 417, 14 d'agost de 1937
- 26 ADPO, 4M 417, 17 d'agost de 1937
- 27 François JULIEN-LAFERRIÈRE (2000), *Droit des étrangers*, París, Presses Universitaires de France.
- 28 Josep M. BORRÀS LLOP (1981), *Francia ante la Guerra Civil Española. Burguesía, interés nacional e interés de clase*, Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas, p. 266-281.
- 29 ADPO, 1M 631
- 30 Tura ROURA (1986). Entrevistes a: Joan Solé Coll, Jaume Rius Canal, Francesc Aulinas Dorca, Esteve Baseiria Coma, Lluís Armengol Prat, Joan Seguí Falgar, M. Teresa Bayona Bonshoms, Marcela Coromina Coste. La xifra de 700 refugiats sorgeix d'una extrapolació feta a partir de la interpolació de les dades dels excombatents olotins (ACGAX) i un cens de desertors olotins segurament elaborat per l'Ajuntament d'Olot durant el primer franquisme i del qual he d'agrair la consulta a Jordi Pujiula.

- 31 Entrevista, Marcela Coromina Coste, 5 de setembre de 2008. Segons aquesta informant, neboda de Mme. Coste, *L'Indépendant* acabà per rebutjar les notes que oferia aquesta darrera després de percebre que les xifres ofertes no responien a la realitat.
- 32 Daniel DÍAZ ESCULIES (2008), *De la Guerra Civil, l'exili i el franquisme (1936-1975)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 17.
- 33 Entrevista, Jaume Rius Canal, 25 de febrer de 1936.
- 34 Miquel TARRÉS (s/d), *Diari d'un soldat que ho fou de cada costat*, document mecanografiat i relligat.
- 35 Lluís PIJUAN (1939), *Dans la tourmente rouge...*, París, Jean-Renard, p. 115